

ALMAN DİLİNDƏ İŞLƏNƏN TÜRK MƏNŞƏLİ ALINMA SÖZLƏRİN ÜSLUB XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Müxtəlif dillərdən söz almaq bu və ya digər dilin zənginləşməsi üçün zəruri bir prosesdir. Oxuduğumuz nəzəri mənbələrə (1, 2, 4) əsaslanaraq qeyd edə bilərəm ki, hər hansı ifadənin, anlayışın ifadəsi üçün başqa dildən söz almaq söz alan dilin həyatında olduqca məsul bir məsələdir. Ehtiyac duyulan alınma sözlərin dilə gətirilməsi nəticəsində milli dil öz orijinallığını itirmir, əksinə, təkmilləşir və zənginləşir. Müxtəlif dillərdə mövcud olan əcnəbi sözlərin mənbələri də müxtəlifdir. Bir dil digər dilin leksikasına az və ya çox dərəcədə təsir edir, bu proses isə tarixi səbəblərlə izah edilir.

Oxuduğum nəzəri mənbələr onu deməyə əsas verir ki, türk dilindən olan sözlər əsasən, alman dilinə iki yolla keçmişdir: ədəbi dilin yazılı forması əsasında;

1) şifahi yolla isə əsasən, şimaldan rus dili, qərbdən isə Osmanlı türkcəsi vasitəsilə keçmişdir.

Alman dilinin tarixi inkişaf mərhələsi göstərir ki, alman xalqı türk dilli xalqlarla müxtəlif sahəli qısa və uzunmüddətli əlaqələrdə olmuşdur. Bu alınma sözlər müxtəlif üsullarla, məsələn, müxtəlif lüğətlərdən, siyasətçilərin məlumatlarından, almanların Şərqi ölkələrində həyata keçirdikləri diplomatik missiyalardan, Şərqi xalqların etnoqrafiyalarından, həmçinin bədii-publisistik və tərcümə ədəbiyyatlarından alınır. Alman dilinin lüğət tərkibində mövcud olan türk mənşəli sözlərdən bəhs etməmişdən əvvəl, ilk olaraq Almaniya ilə Şərqi arasında olan müxtəlif ənənələrdən danışmaq vacibdir. Hələ XIV əsrdən başlayaraq, Şərqi xalqların ədəbiyyatının inkişaf mərhələsinə başlaması Avropanın ziyalı kütləsinin diqqətini cəlb etməyə başlamışdı. Müxtəlif coğrafi kəşflər, bununla əlaqədar olan səyahətlər, səfərlər Almaniya ilə Şərqi xalqları arasında əlaqələrin inkişafına səbəb olmaya bilməzdi.

Alman-türk xalqları arasındakı əlaqələrin dövrünü aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

I dövr VIII-X əsrlər. Bu dövr hun-avar, leçenqlər və kumanlarla xarakterizə edilən yazılı abidələrin olması, hun və avar dillərindən olan almanların təyində bir sıra çətinliklər yaratsa da, alman dilinin lüğət tərkibinə daxil olan türk mənşəli alınma sözlərin sayını müəyyən etməkmümkündür. Bu dövrə 15 söz aid edilir.

II dövr XI-XV əsrlər. Bu dövrü iki zamana ayırmaq olar:

A) XI-XIII əsrlər. Xaç yürüşləri dövrü

B) XIV-XV əsrlər. Manqol-tatar hücumları dövrü.

Bu dövrlərdə alman dilinin lüğət tərkibinə 64 söz daxil olub.

III dövr. XVI-XVII əsrlər. Bu dövr alman-türk dil əlaqələri tarixində ən səmərəli dövrüdür. Belə ki, alman dilinin lüğət tərkibində türk mənşəli sözlərin sayı olduqca artmışdı. Alınma sözlərin sayı 116-ya çatır.

VI dövr. XVIII-XIX əsrləri əhatə edir. Bu dövr alman-türk xalqları arasında mədəni əlaqələrin, eləcə də bu zəmində iqtisadi-mədəni əlaqələrin inkişafına təsadüf edir. Kitab nəşrinin inkişafı çoxlu sayda Şərqi ölkələri üzrə tarixi və etnoqrafik əsərlərin çap edilməsinə səbəb oldu. Şərqi ədəbiyyatının, mədəniyyətinin, incəsənətinin təsiri altında çoxlu sayda bədii və xüsusi, tərkibində çoxlu sayda Şərqi mənşəli sözlər, xüsusən də türk sözləri işlədilər əsərlər yaradıldı. Bu dövrdə alınan türk sözlərinin sayı 180-ə çatır.

V dövr XX əsri əhatə edir. Bu dövr bir sıra tarixi hadisələrin, məsələn, 1 və ya 2-ci dünya müharibələri, Böyük Oktyabr İnkılabı, faşizmin darmadağın olması və s. ilə xarakterizə edilir. Bütün bu hadisələr isə türk sözlərinin alman dilinin lüğət tərkibinə daxil olmasına, alınmasına müəyyən miqdarda şərait yaradırdı. Bu dövr üçün 60 alınma söz xarakterikdir. Qeyd edək ki, B. Həsənov türk dillərinin fonoloji, tipoloji və həmçinin ekstra-lingvistik faktorlarını nəzərə alaraq, türk sözlərini aşağıdakı kimi qruplaşdırır (5,17):

- a) Formalarına görə osmanlı türklərinə aid edilən alınma sözlər (osm.-türk);
- b) Keçmiş SSSR-i-də yaşayan türk xalqlarına aid olan sözlər (lat.-türk);
- c) Türk dili vasitəsilə alman dilinin lüğət tərkibinə ərəb, fars, manqol və s. dillərdən alınan sözlər;
- d) alman dilinə türk dillərindən keçən realilər; Baxmayaraq ki, bu realilər türk xalqının gündəlik həyatını, məişətini, mədəniyyətini və s. əks etdirir, onların sayı alman dilinin lüğət tərkibində kifayət qədərdir. Məsələn:

- 1) Hərbi sahəyə aid olanlar: der Pallasch, der Seif, der Tschausch.
- 2) Dinə aid olanlar: der Mufti, der Molla, der Derwisch, der Muselman, der Chasi.
- 3) Xalq sənəti, musiqi alətləri: der Akyan, der Gasel, der Mugan.
- 4) Yemək və içki adları: der Ayrans, das Yoghurt, das Halwa, der Racky, der Scherbett, der Pekmes, der Dönerkebab.

- 5) Geyim və xəz dəri malları: der Schalwar, der Turban, das Kaftan, der Mudschur, der Kelim
  - 6) Yaşayış tikililəri və nəqliyyat vasitələri: der Imareth, der Kiosk, der Konak, der Kaik, die Schebecke, der Araba
- Müasir alman dilinin lüğət tərkibində müəyyən təbəqə təşkil edən türk sözlərinin tədqiqatında, əsasən üç prinsip rəhbər tutulmalıdır:

- a) Tarixilik prinsipi; Bu prinsip tələb edir ki, alınma söz hər hansı bir xalqın öz mədəniyyəti mərhələlərində keçib gəldiyi yollar və qarşılaşdığı tarixi hadisələrlə əlaqədar surətdə öyrənilsin.
- b) Müxtəlif növlü dil əlaqələrindən fərqli olaraq alman dili və türk dilləri arasındakı bilavasitə və bilvasitə əlaqələr

yalnız ümumi leksik səviyyədə baş vermişdir, buna görə də burada əsasən (Wörter und Sachen) formulası əsas yer tutur. Dilin başqa səviyyələrinə mənsub elementlər isə yalnız alınma sözlərin tərkibində bütöv bir vahid kimi mənimsənilmişdir.

c) Dildə yeni sözün yaranması ilə nəticələnən və xalis dil hadisəsi olan leksik alınmanın yeni dil mühitində möhkəmlənməsi və fəaliyyət göstərə bilməsi alınma sözün söz alan dildə uğradığı assimilyasiyanın dərəcəsindən asılıdır. Alınma sözün dildə müxtəlif dərəcəli assimilyasiyası isə həmin sözün dilin daxili inkişaf qanunlarına uyğunlaşaraq onun fonetik, morfoloji və leksik-semantik səviyyələrində az və ya çox dərəcədə mənimsənilməsi ilə ölçülür. Alman dilinin lüğət tərkibində küllü miqdarda türk mənşəli alınma sözlər mövcuddur. Bunu nəzərə alaraq alman ədəbi dilinin yazılı formasında onların mövcudluğunu qeyd etmək olar.

Almaniyanın görkəmli nümayəndələrinin yazılarında şərq aləminə, şərq ədəbiyyatına qarşı xüsusi meyl olmuş və müasir dövrdə hələ də olmaqdadır. Məsələn, Almaniyanın görkəmli dahi şairi J.V. Göte Şərq ədəbiyyatına xüsusi meyl göstərmiş, şərq xalqlarının mədəniyyətini müxtəlif tərəflərdən - dini, elmi, sənətkarlıq və s. baxımdan öyrənməyə çalışmışdır. Butəsir nəticəsində o, 1814-cü il iyunun 1-də İli çayı yaxınlığında Berqa şəhərində "Təxəllüs" ("Beinahme") adlı kitabını yazmışdır. Bir müddətdən sonra isə şeirlərini "Hafizə" adlandırmışdı. Şair dekabrın 14-də öz şeirləri üçün yeni ad - "Deutscher Diwan" (alman divanı) adını tapır. Bir müddətdən sonra o, divanı fəsillərə bölür və hər bir fəslə almanca, eləcə də farsca adlar verir. Məsələn, Eşqnamə - Buch der Liebe, Saqınamə - das Schenkenbuch, Müğənninamə - Buch des Sängers, Hikmətnamə - Buch der Sprüche və s.

1816-cı il fevralın 24-də isə "Qərb-Şərq divanı" "Alman divanı"nın yerinə işlənməyə başlayır. "Qərb-Şərq divanı"nda şair Şərq ədəbiyyatının tanınmış nümayəndələri və onların əsərləri haqqında, şərq xalqlarının adət və ənənələrindən məlumatlar vermiş və bu məsələlərlə bağlı olaraq yeri gəldikdə şərq sözlərini işlətməyə məcbur olmuşdur. Bu məsələ ilə bağlı olaraq Ə. Dəmirçizadə qeyd edir ki, alınma sözlər əsasən başqa dillərdən alınan dərin tarixi tədqiqat aparmadan məlum olan və üslubi çalarlığı nöqtəyi-nəzərindən mənşə mənsubiyyətinə görə fərqlənən sözlərdir (3,7). Qeyd etmək lazımdır ki, "Qərb-Şərq divanı"nında işlədilən bəzi türk mənşəli sözlər bir az dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Bu sözlər az və ya çox dərəcədə alman dilinin fonetik, qrammatik, morfoloji və orfoqrafik qanunlarına uyğunlaşaraq assimilyasiyaya uğramışdır.

"Qərb-Şərq divanı"nda kişi cinsini qəbul edən aşağıdakı türk mənşəli sözlərə təsadüf etmək olar. Məsələn, der Bey, der Kelim, der Scherbet, das Joghurt, der Basar, der Chan.

Deyənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, alman dilinin lüğət tərkibində türk mənşəli sözlər geniş sahə tutur və onlar əsasən dilin bədii və məişət üslublarında işlədilir.

Ədəbiyyat

1. Abbasova B. Sözləmə hadisəsinin əsasları. Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1995, 90 s.
2. Axundov A.A. Bir daha yeni sözlər haqqında. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 4 noyabr 1983.
3. Dəmirçizadə Ə. M. Dilin lüğət tərkibi və qrammatik quruluşu. Bakı, 1965, 49 s.
4. Həsənov V. S Dildə söz alınması hadisəsi və alınma sözlərin mənimsənilməsi xüsusiyyətləri Bakı, 1974,201
5. Гасанов Б.С. Процесс заимствования и особенности освоения заимствованных слов в языке. Автореферат дис. докт. филол. наук. Баку, 1975
6. <https://de.wikipedia.org/wiki/Odaliske>
7. https://de.babbel.com/...die_wichtigsten_turkische_worte

Açar sözlər: alınma sözlər, alınma sözlərin tarixi, alman-türk əlaqələrinin inkişafı, türk mənşəli sözlər, alınma sözlərin üslub xüsusiyyətləri

Ключевые слова: заимствованные слова, история заимствованных слов, развитие немецко - тюркских связей, слова заимствованные из тюркских языков, стили речи заимствованных слов

Key words: borrowed words, history of borrowed words, development of turkish-german relations, style properties of borrowed words

Xülasə

Müxtəlif dillərdən söz almaq bu və ya digər dilin zənginləşməsi üçün zəruri bir prosesdir. Ehtiyac duyulan alınma sözlərin dilə gətirilməsi nəticəsində milli dil öz orijinallığını itirmir, əksinə, təkmilləşir və zənginləşir.

Dəmirçizadə qeyd edir ki, alınma sözlər əsasən başqa dillərdən alınan dərin tarixi tədqiqat aparmadan məlum olan və üslubi çalarlığı nöqtəyi-nəzərindən mənşə mənsubiyyətinə görə fərqlənən sözlərdir.

Deyənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, alman dilinin lüğət tərkibində türk mənşəli sözlər geniş sahə tutur.

Резюме

Займствование слов из разных языков очень важный процесс в обогащении другого языка. По надобности, если употреблять слова при разговоре, то национальный язык не теряет свою оригинальность, наоборот-обогащается и улучшается.

Как отметил Демірчизадэ, слова, заимствованные, не глубоко исследованы, и отличаются только по источникам. По данным можно прийти к выводу, что в словаре немецких языков есть слова заимствованные из тюркских языков.

Summary

Getting words from different languages is a necessary process for enriching this or that language. The national language does not lose its originality as a result of expressing the necessity of the acquired words, but on the contrary, it enriches and improves.

Damirchizade notes that the loanwords from other languages, which known differ in origin, affiliation words without stylistic standpoint and deep historical research. It is possible to conclude that the turkish origin words have a

DİL VƏ ƏDƏBİYYAT

---

wide space in the German language vocabulary.

Rəyçi: Gülnər Məhərləm Qızı Pirnəzərova